

**ULEMÂ. CULAMÂ'**, c//m „bilmek" mastarından ism-i fail olan "âlim veya bunun mübaleğah şekli "alîm 'in cem'i ( bk. *Kamus tercümesi*, istanbul, 1305, IV, 410 v.d.) olup, bu şekliyle *Kuran* 'da iki defa ( XXIV, 197; XXXV, 28), 'âlimün cem'i şeklinde ise dört defa (XXI, 52, 81; XII, 44; XXIX, 43) geçmektedir (bk. *Mufradât al-Râğib al-İşfahânî*, Kahire, 1324, s. 348 v.dd.; *Lisân*, XV, 310 v.dd.).

Kelime bir ıstılah olarak islâm cemâatini, islâmî prensipler içinde birlik halinde mütecanis ve ahenkli bir cemiyet olarak muhafaza eden, ırkî bir fark gözetmeyerek bir müslüman ülkesindeki halkın küçük veya büyük bir kısmını dinî bakımdan idare eden ve siyâsî müesseselerden herhangi birine bağlı bulunmayan bir zümreyi ifâde eder ( „ilim" ve „âlim" 'in islâm dünyasındaki değeri için bk. T. Gökbil-gın, *Taşköprüzâde ve ilmi görüşleri, tsâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1975, VI, 138). Ulemâdan bahsederken çok defa j/ulamâ'-i ummat, cula-mâD-i din, culamâ\*-i salaf, ulâmâ'-i câmilîn" gibi terkipler kullanılır.

Ulemânın asıl vazifesi Tanrı 'ya hizmet olup, riya ve gösterişten uzak bulunmaktır. Islâmın zuhurundan itibaren büyük bir değer ve saygıya sahip olan ilim, bu hususiyetini asırlar boyunca muhafaza etmiştir. Şu halde dinî müessesenin kuruluşunun dayandığı ilim ve mukaddes bilgilerin hiç değilse bir kısmını öğrenmek, bu bilgilerin sahibi ve naşiri olmak, ulemâ zümresine girebilmenin zahirî şartıdır. Mukaddes bilgilerin başında fıkıh ile kelâm geldiği için, ulemâ, dinî hukukçular ve ilâhiyatçılar, olarak görünmüşlerdir. Ulemâ, bu hu-sûsiyeti ile islâm cemâati içinde huzur, istikrar ve barışın temsilcisi idi. Islâmın başlangıç devirlerinden itibaren dinî

müessesenin hacmi ve teşkilâtı, bir kısım vazife ve hizmetlerin görülmesi bakımından farklılıklar gösterdiği gibi ulemânın nazarî ve amelî sahada ihtisaslaşması ile de göze çarpar bir hal almıştır. Ulemâ, her şeyden önce *Kur ân*'a, hadîse ve bunların gerektirdiği bilgilere, bu arada şer'î hukuk esaslarına vâkıf olmak zorunda idi. Ulemâ arasındaki bu ihtisaslaşma amelî bakımdan vazife bölünmesine müncer olsa bile bunlar kat'î hatlarla ayrılmış sayılamazdı; her âlim hiç değilse fikhın esas prensiplerini öğreniyor, her fakîh islâm aka'idinin diğer disiplinlerinden bâzı bilgileri yeteri derecede biliyordu. Böylece, ulemâyı, biri fukahâ (fakîhler) yâni şer'îatin araştırmacıları, diğeri bu islâmî hukukun tatbikatçıları yâni kaza hakkım kullanarak hüküm ve kararlar veren kadılar olarak; ayrıca, âmmenin ibâdet işlerini idare edenler ile medresede müderrislik yapanlar olarak tefrik etmek gerekirdi. Ancak medreselerin ve buna benzer çeşitli meslekî müesseselerin kurulması, geliştirilmesi ve öğretici kadroyu teşkil eden ulemânın ihtisaslaşması, teşvik ile mümkün olmuştur. Ulemânın ihtisaslaşmaya temayülünü iktisadî ve siyâsî sebepler doğuruyordu. Buna, ulemâ arasındaki hizmet tasnif ve taksimnin çoğu zamanlar kesin ve değişmez olmaması da eklenebilir. Hizmet çerçevesi ne olursa olsun islâm hukuk ve ilahiyatı sahalarında en yüksek selâhiyet sahibi olmayı sağlayan ulemâ, islâm cemiyetinde nâzım bir rol oynamayı ve hukukun te'mînâtı olmayı başarmıştır. İlk zamanlarda dinî hizmetlerin, kazanç ve menfaat sağlamak gayesiyle yapılmaması umûmî idi. Ulemâ geçimini başka suretle herhangi bir san'at ve meslek icrası ile sağlardı. Ancak çeşitli islâmî hükümet ve idareler, ulemâyı rütbelere ve maaşlar vermek yoluyla murakabe altına almayı denemiş ve bunda bir ölçüde

başarı da sağlamışlardır. Abbasîler, ulemâyı ve bilhassa kadıları maaşa bağlayarak, ilk zamanlardaki ilim ve din hizmetlerini hasbî olarak yapmak prensiplerini bozdular. Fakat cemiyetin, hükümet ve idarenin kontrol altına aldığı bu nevî ulemâyâ karşı gösterdiği hoşnutsuzluğa mukabil, resmî bir sıfatı olmayan ulemâyâ karşı daha büyük bir saygı duyduğu sık sık görülmüştür.

Diğer taraftan cami ve medreselerdeki ibâdet ve tedris hizmetlerini yürütmek için resmî veya husûsî kuruluş ve fertler tarafından tahsis edilen gelirlerin zamanla çok artması, ulemânın büyük bir

## **24 ULEMA.**

ekseriyeti için te'minatlı bir geçim kaynağı oldu. Kadılık hizmeti alan ulemâ ise, eskiden beri devlet ve hükümetler tarafından sağlanan yüksek maaşlardan faydalanıyorlardı. Böylece ulemâ, bâzan hükümet tarafından kontrol altında tutulan, bâzan da hükümete karşı korku telkin eden bir zümre teşkil ediyordu; bu sonuncular, hükümete karşı ilmî istiklâllerini korumak maksadıyla resmî vazifeyi kabulden kaçınarak kendi sahalarında müstakil araştırmacı olmayı tercih ediyorlardı. Bu şekilde hareket etmenin sebeplerinden biri de, kaza hakkını kullanırken herhangi bir yanlış karar verme endişesi idi. Bu konuda birçok ünlü islâm ulemâsı, doğruluk ve dürüstlük numunesi olarak dâima hâtıralarda yaşamıştır. Esasen islâmî müesseselerin karakteristik seyyâliyeti ve ulemânın bir sınıfşuuru ile hareket etmesi, iktidarın ulemâ üzerinde zaman zaman görülebilen müdâhale ve kontrolünü hafifletebiliyordu. Meselâ Mısır Memlûk devletinde hal böyle olmuştu. Osmanlı devletinde ise, hükümdarlar sâdece dinî müesseseler üzerinde değil, ulemâ üzerinde de tam bir otorite kurabilmişti. Gerçi bu devletin ilk devirlerinde fütûhatçı

cemiyetin dinî hayatı, birçok hâdiselerde müşahede edildiği gibi az çok heterodoks cereyanlara mâruz kalmış ve bu hal bizzat ulemâya da bâzı ölçülerde te'sir etmişti. Bununla beraber şerîatin bekçisi sayılan ulemâ, Osmanlı devletinde bu türlü heterodoks cereyanları şeriat ile uzlaştırmaya muvaffak olmuştu. Zâten Osmanlı hükümdarları da, hizmet verdikleri ulemâdan, devleti sünnî istikamette yürütmeğe yardımcı olmalarını istiyordu.

Ulemânın başı sayılabilecek olan meşîhat-ı is-lâmiye yâni şeyhülislâmlık müessesesiyle, fakihlik ve kadılık müessesesi şöyle bir inkişaf göstermiştir: Peygamber zamanında, fetva verme ile Ebû Bekir, kadılıkla ise Ali vazifelendirilmiş iken, Abbasilerden Hârünürreşid zamanında bu iki vazife bir şahısta birleştirilerek kâzi '1-kuzât unvanını alan Abü Yûsuf 'a verilmişti (krş. *Meşyehat-i islâmlye tarihçesi, İlmiye Salnamesi*, istanbul, 1334, s. 304). Şeyhülislâm ünvanı, IV (X.) asırda kullanılmaya başlanmış ve şeyhülislâmlara 'imâd al-islâm, faljr al-islâm, rükn al-islâm gibi lekaplar verilmişti (tafsilât için bk. *t A.*, mad. ŞEYH-OL-İS1ÂM; *İlmiye salnamesi*, göst. yer.). Osmanlı devletinde *müfti'lenâm* ve şeyhülislâm unvanları vardır. îslâm devletlerinde de mevcut bulunan kazaskerlik müessesesi, Osmanlı devletinde Murad-ı Hüdâvendigâr zamanında kurulmuş ve ilk defa Çandarh Kara Halil bu mevkîye getirilmişti. Osmanlı pâdişâhları, başlangıçtan beri ulemâdan, başlıca müşavirler olarak faydalanmışlardır. Nitekim Osman Gazi, devletin manen ve maddeten gelişmesi bakımından gerekli temelin sağlanabilmesi için yardımcı ve müşavir olarak devrin sayılı âlimi Şeyh Edebâli 'den yararlanıyordu, Orhan Gazi, genç Osmanlı devletinin

bir taraftan askerlik teşkilâtını geliştirirken, diğer taraftan da devrin ulemâsından Dâvud-i Kayseri 'yi 1331 'de İznik 'te kurduğu ve o devrin bir üniversitesi sayılabilecek medreseye müderris tâyin etmişti. Bundan sonraki devirlerdeki ulemâ arasında, Koca Efendi diye anılan Kadı Mahmud ile torunu Kadı-zâde-i Rûmî, imam Fahreddin Râzî ahfadından Şeyh Cemâleddin Mehmed Aksarâyî, XIV. asrın çok meşhur ulemâsından Mevlânâ Sadeddin Taf-tâzânî, ilk Osmanlı şeyhülislâmı sayılan Şemseddin Mehmed Fenarî v.b. gibi âlimleri saymak yerinde olur.

Ulemânın Osmanlı devletinin kuruluş devrinde keyfiyet ve kemiyet bakımından büyük bir artış ve yükseliş kaydetmesi, padişah, vezir, beylerbeyi ve bizzat bir kısım ulemânın fethedilen yerlerde medrese, cami, mektep, imaret gibi dinî, sosyal ve ilmî te'sisler vücûda getirmesi ile yakından ilgilidir. Bu suretle, kısa zamanda bu müesseselerde yetişen ve gelişen bir ulemâ zümresi teşekkül etmiştir. Bursa 'dan sonra devletin yeni merkezi olan Edirne de zamanla bir ulemâ merkezi olmuştur. Osmanlı-Türk ulemâsının yetiştiği medreselerdeki tedris usûlü, diğer islâm ve Türk devletlerindeki yolu takip etmiş; sayısı artan medreseler, kuruluşlarına göre bir takım derece ve sınıflara ayrılmıştır. XV. asrın ortalarına kadar inşa edilen medreselerin en mühimleri, sırasıyla İznik, Bursa Sultan medresesi ve Edirne Üç-şerefeli medresesi idi (bk. 1. H. Uzun-çarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye teşkilâtı*, Ankara, 19<sup>^</sup>S, s. 3). Bu sahada ilk düzenleme Murad II. devrinde yapılmış, bu devirde kurulan tetimme ve dârülhadîs medreseleri, daha sonra Fâtih 'in medrese teşkilâtına esas teşkil etmiştir. Fâtih, İstanbul'u fethettikten hemen sonra, sekiz kiliseyi medreseye çevirmiş, bunlardan Zeyrek medresesini

Murad II. devrinde iran'dan gelip Bursa 'daki Sultan medresesi müderrisliğinde bulunmuş olan Alâeddin Tûsî'ye, diğer ikisini ise Hc-ca-zâde ve Abdülkerim 'e vermiş, böylece bir Türk ve islâm memleketi hâline getirilen istanbul, daha ilk günlerinden itibaren mühim bir ulemâ merkezi olmuştu. Bundan sonra Fâtih, istanbul'daki Sahn-ı semân medreselerini (Madâris-i Şamânîya) kurmak suretiyle Osmanlı devletinde ilim hayatına yeni bir çehre ve mâna kazandırdı. Fâtih Sultan Mehmed tarafından bu işle vazifelendirilen Vezir Mahmud Paşa, medreseler tamamlanınca, programını da Ali Kuşçu ile birlikte tanzim etmiştir.

Husûsî tahsisatı bulunan bu sekiz medreseden her birinin başında, memleketin en büyük âlimlerinden biri bulunmakta idi (Badr al-Din Muham-med al-Gazzı 'nin *al-Matâli" al-badrîya al-manâzil al-Rümüya* 'sinden naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 6. ). Bu medreselere yine sayısı sekiz tane olan tetimme (mûşıla-i sahn) medreseleri talebesi alı**ULEMÂ**.

## 25

nırdı. Fâtih Sultan Mehmed tarafından tedvîn edilen *Kanunnâme-i Al-i Osman*, Sahn-ı seman müderrisleri olan ulemânın, mevleviyet rütbesinde itibar olunarak, teşrifatta sancak beylerinden önce geldiğini belirtmiştir. Bu kanunnâme, devrin en büyük ulemâsı sayılan müfti, hâce-i sultani, kazaskerler ve sahn müderrislerinin lekablarını da tespit etmiştir. Fâtih devrinin en büyük âlimi, adı kanunnâmede de geçen Molla Husrev Mehmed [bk. mad. HUS-KEV] Efendidir. Fâtih devrinin diğer çok meşhur olan ulemâsı arasında Hızır Bey [b. bk.], *Tahâfui* adlı eserin müellifi Bursalı Hoca-zâde Muslihiddin Mustafa, Sinan Paşa [b. bk.], Ali Kuşçu [b.

bk.] v.b. zikredilebilir.

Mahmud Paşa 'mn tanzim ettiği Medâris-i se-maniye 'deki tedris sistemi (bk. H.I. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, 578; S. Ünver, *Fatih Külliyesine âit diğer mühim bir vakfiye*, *Vakıflar dergisi*, I, 39"45), aynı zamanda istanbul ve Osmanlı ülkeleri medreseleri için de bir örnek oldu.

Ulemâ yetiştiren müesseselere Bayezid II. tarafından kurulan külliye eklendi. Bayezid medresesinin müderrisliği hükümdar tarafından şeyhülislâma verilmiş, ancak, müftülük hizmetinde bulunanlar aynı zamanda müderrislik yapamayacakları cihetle bu vazifeyi vekil marifetiyle idare etmişlerdi. Bu devrin büyük ulemâsı arasında Amasyalı Mü-eyyed-zâde Abdurrahman Çelebi, „Zembilli" diye tanınan Ali Cemâlî (bk. mad. CEMÂLÎ), Kemâl Paşa -zade Ahmed Şemseddin (bk. mad. KEMÂL PAŞA -ZADE) sayılabilir.

Ulemâ yetiştiren müesseseler, Kanunî Sultan Süleyman devrinde Süleymaniye medreselerinin eklenmesi ile yeni bir merhaleye ulaşmıştır. Bu hükümdar, ordunun tabip, cerrah ve mühendis ihtiyacını da göz önünde tutarak, Süleymaniye medreselerine bir tıp medresesi (Dârüşşifâ), riyaziye tahsiline mahsus dört medrese, bir dârülhadîs ve Sahn 'da olduğu gibi bir tetimme yâni mûsıla-i Süleymaniye medresesi te'sis etmiştir. Bu devirde Osmanlı medreseleri, takriben bugünkü ilkokul tahsiline tekabül eden *hâriç*, orta okula tekabül eden *ibtida-i dâhil* ve liseye tekabül eden *dâhil* bölümlerine ayrılmıştı. Hâriç ve dâhil medreselerinde tahsil eden bir kimse tabî ilimler, matematik, tıp gibi müspet ilimler (aklî ilimler) 'i öğrenecek ise, mûsıla-i Süleymaniye (Süleymaniye tetimme-leri)'ye; fıkıh, hadîs, kelâm gibi şer'î ilimler ( naklî ilimler) tahsil edecekse

mûsıla-i Sahn-ı semana girerdi. Bu medreselerde tahsilini ikmâl edip müderrislik veya kadılıkta vazife almak isteyenler, mülazım unvanı ile kazasker defterine kaydolunurlardı.

Osmanlı medreseleri ortaya çıkan ihtiyaçlara göre birtakım değişiklikler geçirdi. Önce *altmışlı* (altmış akçe yevmiyeli) adı ile bir derece daha ihdas edildi. Sonra *hâriç*, *dâhil* ve *altmışlı* dereceleri »*ihtida*» ve *hareket*» adı ile ikişer kısma ayrıldığı gibi,

Süleymaniye külliyesinde de beş medreseden teşekkül eden, önceleri „havâmis" sonraları „hâmise" denilen ve dört medrese ile mûsıla-i Süleymaniye arasına konulan yeni bir derece ilâve olundu ve bu tertip son zamanlara kadar devam etmek üzere on iki dereceye ayrılmış oldu (bk. I A, mad. MEb-CİD, VIII, 74).

Mûsıla-i Süleymaniye ile onun üstünde bulunan medreselerin müderrislerine „kibâr-ı müderris "n" denilirdi ve bu mevkide olanlar mevlevîyet denilen büyük kadılıklara getirilirdi. Mûsıla-i Süleymaniye'nin alt tarafmdakiler de ikiye ayrılırdı: Biri Sahn-ı Seman ile onun üstündekiler (Sahn-ı Seman, ibti-dâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı müderrisleri), diğeri mûsıla-ı sahn ile onun altındakiler (ibtidâ-i hâriç, hareket-i hâriç, ibtidâ-i dâhil, hareket-i dâhil, mûsıla-i sahn). Mevlevîyet ve kazaskerlik, ilim ve fazilette mütemayiz kimselere tevcih olunur ve bunlar uzun müddet bu hizmette kalırlardı, istanbul kadılığında bulunanlar ile kazaskerler, din ve devlet işlerinde dâima kendileri ile istişare edilen kimselerdi. Hizmetlerinden ayrıldıkları zaman da kendilerine mühim sayılabilecek tekaüt maaşı bağlanır ve böylece birçok eserler yazmaları sağlanırdı.

Kanunî Sultan Süleyman devrinin ulemâsı arasında Kınah-zâde Alâeddin Çelebi [b. bk.], Ebü'l-hayr lakabıyla



anılan Taşköpri-zâde Isâmeddin Ahmed Efendi [ b. bk. ] , Ebüssu'ûd Efendi [ b. bk. ] zikredilebilir. Ulemâ sınıfında gerek yetişme gerek vazife anlayışı bakımından zaaf emareleri Kanunî devrinde başlamış gözükmetedir. 945 (1538) tarihli bir fermanında, medrese tedrisatının bozulduğu, müderrislerin yolsuz hareketlerde buldukları ifâde edilmekte ve bu gibi durumların düzeltilmesi istenmektedir (bk. T. Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman devri müesseseler ve teşkilâtına ışık tutan Bursa seriye sicillerinden örnekler*, 1. H.

*Uzunçarşılı*

*Armağanı*, Ankara, 1975, s. 91, 112; buna benzer diğer fermanlar için bk. I.H. Uzunçarşılı, *İlmiye teşkilâtı*, s. 241 v.d.).

önceleri medreselerde çalışanlar, ancak fiilen hizmet ettikleri takdirde maaş alabilirlerdi. Zamanla, fiilî hizmet görmeden de maaş alma yolları açıldı. Bunun neticesi olarak bir kısım müderrisler medreselerin semtlerini bile bilmez bir hâle geldi. Müderris olmak için gerekli imtihanlar yapılmaz olduğu gibi, bâzan harap ve hattâ yanmış medreselerin müderrisliği rastgele kimselere tevcih olunuyordu. Medreselerde görülen bu duruma kadılıklarda da rastlanır. Mevleviyette hizmet süresi birer yılla indirildi (bk. *ÎA*, mad. MESCİD, VIII, 75\*; CevdetPaşa, *Tarih-i Cevdet*, 1,114; *Tarihçe-i tarik-i tedris*, *İlmiye salnamesi*, s. 649).

Müderrislik ve kadılıklarda görülen bu bozulma, XVII. asırda daha da arttı ve devletin zaafının ve gerilemesinin başlıca sebeplerinden biri oldu (bk. Koçi Bey, *Risale*, tür. yer.).

## **26 ULEMA - ULUDAĞ.**

XVII. asır-a yüksek değerde ulemânın yetişmemesi, medreselerden aklî ilimlerin (kelâm, riyaziye ve felsefe)

kalkmasıyla izah edilebilir. Bu devir ulemâsı daha ziyâde münşi, edip vasfını taşırlar. Bunlar arasında Taşköpri-zâde Mehmed Kemaleddin Efendi (ölm. 1621), Altıparmak Mehmed Efendi (ölm. 1627), Ayşî Mehmed Efendi (ölm. 1651), Kefeli Ebü'l-baka Eyüb Efendi (ölm. 1683 ) zikredilebilir.

XVIII. asırda ulemâ biraz daha ehemmiyet kazanmış ve sayısı da artmıştır. Bunda Şehid Ali Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi sadrâzamların ulemâyı korumalarının tesiri görülür ( I. H. Uzunçarşılı, *İlmiye teşkilâtı*, s. 236 ). Bu asrın ulemâsı arasında fıkıh, kelâm ve akaidde ihtisası olan, aynı zamanda şiiir, mûsikî, hatt san'atm-da üstad sayılan Kazasker Abdülbâki Arif Efendi (ölm. 1713), *Mufcaddimet aladab* 'i tercüme etmekle şöhret bulan İshak Hocası Ahrned Efendi ( ölm. 1708 ), felsefe ve müspet ilimlerde de ihtisas kazanarak Aristo 'nun sekiz kitabını bir cild içinde Arapça'ya» İhn Sînâ 'nın *Şifa* 'sini Türkçe'ye tercüme, felsefeden *Hikmet al-işrâk* adlı eseri de şerh eden Yanyalı Hoca Es'ad ( ölm. 1730); Fatih semtinde medresesi ve kütüphanesi bulunan Cârullah Ve-liyüddin Efendi ( ölm. 1738 ) , zamanının en yüksek âlimi sayılan Kazovah Ahmed Efendi ( ölm. 1750) zikredilmeye değer. Bunların dışında aynı asırda daha çok kendi kendini j'etiştiren birkaç âlim daha vardır. Bunlardan „Ayaklı-kütüphane" diye tanınmış olan Müftü-zâde Mehmed Efendi (ölm. 1796); felsefe ve riyaziyede üstad olan Palabıyık Mehmed Efendi; Ayaklı-kütüphane'nin talebesi olup, hikmet, mantık ve âdaba dâir birçok eserler yazan, riyaziye ve hendesede mütehassıs sayılan Gelenbevî İsmail Efendi (ölm. 1791)'yi sayabiliriz. XIX. asır ulemâsı arasında Akşehirli Ömer (ölm. 1851), Vidinli Hoca Mustafa (ölm. 1855), İmam

-zade Es'ad (ölm. 1859) gibi kimseler kayda şa yandır (bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nşr. M. Cavid Baysun, Ankara 1967, IV, 8; *İlmiye Salnamesi*, s. 651 )•

II. Meşrutiyet devrinde, ulemânın eski devirlerdeki yüksek vasıflarını kazanmaları için ıslâhat düşünceleri hâkim oldu. Bu maksatla medreselerde ıslâhat teşebbüslerine girişilip, „*hlâh-ı meiâris nizâmnâmesinin esbâb-ı mucibe lâyihası*” hazırlandı ve bu arada „*Dâruhilâfeti'l-aliyye medresesi*” ve „*Medresetü 'lmütehassısın*” adlarıyla yeni ilim müesseseleri vücûda getirilmesi kararlaştırıldı (tafsilât için bk. *ilmiye salnamesi*, s. 652 v.dd.).

*B i b l i y o g r a f y a* : Metinde gösterilenlerden başka bk. I. H. Uzunçarşılıh, *Osmanlı devletinde ilmiye teşkilâtı* adlı eserin bibliyografyası. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)